

ПРЕГЛЕД / ОБЗОРИ И РЕЦЕНЗИИ / SURVEY AND BOOK REVIEWS

Ива Трифонова (София, България)

ИВАН ДОБРЕВ: SCRIPTA ERUDITA

Иван Добрев. Избрани трудове по медиевистика: юбилеен сборник по случай 80-годишнината на чл.-кор. проф. дфн. Иван Добрев. Съставители: Т. Славова, А.-М. Тотоманова, М. Димитрова, Л. Ненова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018, 472 с. ISBN 978-954-07-4484-1

Тази книга представлява сборник със значими статии по медиевистика на чл.-кор. проф. дфн Иван Добрев, събрани и издадени от съставителите по случай неговата 80-годишнина. Тя съдържа: предговор от съставителите (с. 7–8); библиография на научните трудове на професора, поделена тематично по книги и монографии, учебници и учебни помагала, студии и статии, рецензии и научни редактирания (с. 9–18); съществената част са поместените 26 важни за българската медиевистика статии (с. 19–471). Сборникът отразява богатата палитра от научни интереси на Иван Добрев – езиковед и филолог, вещ познавач на българската старина и историческото ни минало, ученик на Кирил Мирчев, Петър Илчев, Мирослав Янакиев, учител и вдъхновител на няколко поколения учени. Самите съставители пишат за него: „Направихме го, защото думите не са никога достатъчно силни, за да опишат могъществото на неговия търсец дух, широтата на интересите му, невяроятната му ерудиция, пословичното му

трудолюбие и не на последно място – неговата скромност“ (с. 7)¹.

Първата статия в сборника е публикувана през 1985 г. („Кирило-Методиевите ученици в първите години след пристига-

¹ Сборник в чест на Иван Добрев е обнародван през 2005 г. Той съдържа статии на негови признателни ученици и последователи („Нѣсть оученикъ надѣ оучителемъ своимъ. Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител“. Съставители: А.-М. Тотоманова, Т. Славова. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005). Поместените в него трудове се цитират на страниците на национални и международни издания. Това дело бе успешно продължено през 2019 г. с още научноизследователски статии, посветени на учителя, излезли под заглавие „На Балканите: езиковото и културно многообразие и контакти“. Съставител: М. Димитрова. – ОНГЪЛ електронно издание: Международно реферирано списание за етнология, медиевистика и археология, 11, 2019, бр. 16 (достъпно на адрес: <http://www.spisanie.ongal.net/broi16.html>) [посетен на 14.10.2019]).

нето им в България (886–893)⁴⁴) и е знакова за представата за съдбата и делото на преките ученици на Кирил и Методий при идването им в България през 886 г. Това е времето на борба за налагане и отстояване на християнското богослужение, за образование на роден език, времето на междуособици между Константинополската патриаршия и политическите действия на Римокатолическата църква. Въз основа на исторически документи и житиеписни творби е пресъздадена атмосферата на цялостната книжовна, проповедническа и просветителска дейност, която Кирило-Методиевите следовници разгръщат в Българската архиепископия в противовес на гръцката духовна инвазия, и настъпилите впоследствие вътрешнополитически процеси.

През 1983 г. е отпечатана статията на Иван Добрев, съдържаща следния въпрос – „Кои старобългарски текстове са най-близко до Кирило-Методиевия евангелски превод?“. Въпросът е за достоверността на източниците, по които се съди за първоначалния старобългарски превод. Той е поставен въз основа на текстологическите изследвания на обнародваните към момента изборни евангелски и тетраевангелски текстове и оценява техните научни издания. Авторът привлича към анализа си произведенията на първите старобългарски книжовници (където например Богородица се нарича *дѣваа*, а не *дѣва*) и достига до извода, че класическите глаголически паметници (Зографско, Маринско, Асеманиево евангелие) на много места съдържат прередактиран текст.

„Агиографската реформа на Симеон Метафраст и съставът на Супрасълския сборник“ (1981 г.) изследва задълбочено преводните панигирични и агиографски четива в ръкописа и техните византийски източници, както и структурата на този сборник спрямо гръцките менологии и мястото му в книжовия живот в Бълга-

рия през IX–X в. Анализът на този старобългарски сборник и съпоставката му с по-късни среднобългарски и староруски преписи в статията „Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужбни книги“ (1978 г.) дава на автора възможност да очертае проведената в България Цар-Симеонова редакция на старобългарските богослужбни тестове, когато преславските книжовници преписват и допълват с тълкувания свещените книги. Вниманието е насочено към съзнателното отстраняване на гръцките заемки, допуснати в първата редакция на богослужбните текстове, и тяхната вторична замяна с домашни, български съответствия.

На лексикалната замяна на гръцките лексеми с техни домашни съответствия при втората редакция на богослужбните книги са посветени редица програмни статии на Иван Добрев. Неговото внимание е привлечено и от *Успенския сборник*, староруски паметник от XII в., който съдържа жития на светци и хомилии за християнските празници през месец май („Старобългарските хомилии в Успенския сборник (Словото на Йоан Дамаскин *0* исъхъшии смокъвъници. и *o* притъчи виноградъ)“, 1979 г.). Ученият посочва лексикалните специфики, разграничаващи първоначалния Кирило-Методиев превод от неговата преславска редакция, и доказва, че всички преславски особености в *Успенския сборник* имат свои успоредици в *Супрасълския сборник*.

Темата за лексикалните успоредици се разглежда и в статията за *Добромировото евангелие* („Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужбни книги“, 1979 г.). Авторът с многобройни примери установява, че тъй като Цар-Симеоновата редакция на евангелския текст не е съхранена в цялостен старобългарски препис, за нея можем да съдим по палимпсест-

ните части на *Зографското евангелие*, на среднобългарски паметници като *Добромировото*, *Боянското*, *Търновското*, *Банишкото*, *Краковското евангелие*, по отделни разночетения в руското *Галичко евангелие* от 1144 г., по текста на четирите староруски пълни апракоса от XII в., по евангелските цитати в *Супрасълския*, *Симеоновия* и *Успенския сборник*, Симеоновия *Златоструй*. Четири години покъсно в „Апостолските цитати в Беседата на презвитер Козма и преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола“ (1984 г.) интересът на Иван Добрев вече е насочен към реконструирането на текстовите и лексикалните особености на преславската редакция на богослужбните книги, отразени в *Деянията* и *Посланията на апостолите*, на които старобългарският книжовник многократно се позовава в своята *Беседа*.

През 2012 г. Иван Добрев се насочва към търсене на първоизточниците на текстовете в *Супрасълския сборник* и към възможностите на българската историческа диалектология („За двете готски лексикални гнезда в Супрасълския сборник и за липсата на една източногерманска лексема в сборника“, 2012 г.). Авторът проследява някои лексикални заемки в езика на старобългарските книжовници. Тези думи свидетелстват за контактите на славянските племена с готите, живели, съгласно данните от исторически разкази и археологически находки, през IV в. в българските земи. За пример са посочени употребите в състава на *Супрасълски сборник* на говино ‘богатство’, гонезнѣжи ‘да оцелея, да се избавя’ и еднокоренните глаголи гонести, гонозити и гонажати, вписали се относително пълно във възможностите на старобългарската глаголна система. Това лексикално приложение, както показва съпоставката на широк изворов материал, е усвоено косвено от староруските книжовници през XI–XIII в.,

създавали своите оригинални произведения вече със средствата на българския преславски езиков канон.

През 1984 г. Иван Добрев публикува статията си „Погрешно мнение за Охридския апостол“, в която той полемизира и категорично оборва изказана през 1980 г. от чешкия учен Павел Вискочил² теза, че *Охридският апостол* е препис от староруски глаголически текст и съдържа староречешки особености. Сред аргументите ученият описва типичната за глаголическото писмо лигатурна употреба на буквите М и Л, както и логиката на замяната на писмените знаци Т с Д, и на П с Б в паметника. Изводът е, че протографът на *Охридския апостол*, част от западнобългарското писмено наследство, е отразявал историческия развой на глаголическото писмо в югозападните български земи след Климент и Наум. Статията „За една приписка в Битолския триод“ (1991 г.) е посветена на писача Георги Граматик, оставил известните и неведнъж дискутирани в научните изследвания приписки в паметника, и на поп Георги, за когото се предполага, че е друга личност. Идеята е да се подчертае необходимостта от прилагането на комплексен историко-езиковедски подход при проследяване на развоя на българския език и при локализацията на *Битолския триод*.

В статията си „Каноните за св. Иван Рилски от Георги Скилица“ (2002 г.) Иван Добрев за първи път реконструира византийски акростих чрез български преводи на гръцки химнографски текстове, за да определи кой е техният създател. Така за славянския текст на каноните за св. Иван Рилски, за които предполага, че са писани на гръцки език, Иван Добрев прави обра-

² V y s k o č i l, P. Rusismy v apoštoláři Ochridském. – Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, 30, 1980, 7–15.

тен превод на гръцки език. По този начин той защитава хипотезата си, че авторът е Георги Скилица, съставил и гръцко житие на светеца. Каноните и житието според него са творби, единни по замисъл и са създадени в Сердика по време на царуването на Мануил I Комнин (1143–1180) – факт, налагащ преразглеждането на редица данни за живота на светеца и неговото канонизиране.

В статията „Цар и вяра в средновековна България“ (1998 г.) ученият разисква съществуващата в средновековна България владетелска доктрина. Анализът е изграден върху историческите документи, откритите епиграфски паметници, а също върху визията на църковни дейци като Константин Преславски и Патриарх Евтимий, отразена в тяхната литературна дейност. Привлечени са и текстове като *Анонимната хомилия в Клоцовия сборник*, *Борилския синодик*, *Песнивецът* от 1337 г., *Мрачката грамота* на Иван Александър от 1347 г. В чест на Елена Коцева Добрев публикува труда си „Йоан Презвитер Екзарх Български и устройството на Българската църква през първото ни царство“ (2008 г.), в който си поставя задачата да разясни различната титулатура на тази историческа личност в съществуващите средновековни източници и да проследи нейната роля в обществения живот на страната. Анализът е изграден чрез систематизация на изворовите данни за старобългарския книжовник в контекста на общата църковно-историческа и политическа обстановка по време на Първото българско царство.

Анализ, съобразен с известните исторически сведения от гръцки и латински документи, е в основата на текста „Нови вести за прабългарите в панегиричната литература“ (1982 г.). Предмет на изследването е *Похвала за свещеномъченика Фока*, поместена за дата 22.09. на л. 67d16–71c10 в *Сборник (Чети-миней)*

№ 1039 от сбирката на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ от средата на XIV в. Св. Фока е градинар, загинал като мъченик, а известията за прабългарите се намират в разказа за почитта към неговата памет в *Похвалата на Астерий Амазийски*, чийто първичен вариант според Иван Добрев не е издаден и изследван. Ученият детайлно и коректно анализира всички данни за прабългарите (в това отношение славянският текст е по-пълнен от гръцката версия, обнародвана в *Patrologia Graeca*) и посочва важно съобщение, неотбелязано в науката и подкрепящо становището, че в края на V и началото на VI в. една част от прабългарския народ е живеел във Велика България, по бреговете на Черно и Азовско море, на река Дон и Кимерийския Босфор, а друга – в Сидия, отвъд Кавказ, в източната част на земите отвъд Черно море. Анализът на сведенията за прабългарите от риторичния текст на *Похвалата* е пример за задълбочено и непредубедено вникване в историческите извори.

В статията „За александрийското и мравско-панонското летоброене и за някои дати в старата славянска писменост“ (1977 г.) Иван Добрев посочва, че византийското леточисление не е единствено употребяваното от славяните през IX в. и че освен познатите хронологични системи може да се търсят и други. Според съчинението на Черноризец Храбър 0 писменъхъ годината, в която първоучителите Кирил и Методий съставят славянската азбука и превеждат богослужебните книги, е 6363 г. от сътворението на света. Тази дата, според изследванията на Куйо Куев, съвпада с другите исторически извори само ако се приеме изчисление съгласно александрийското летоброене с коефициент 5500. В този случай официалната дата на възникване на славянската писменост е 863 г. Според Иван Добрев това е „по-скоро хронологичка легенда, отколкото

научнообоснован извод“ (с. 214). На базата на впечатляващ по обема си научен материал авторът формулира хипотезата, че Черноризец Храбър и авторът на *Пространното житие на Константин-Кирил Философ* всъщност си служат с друго съществуващо тогава летоброене – моравско-панонско, при което коефициентът е 5501. Иван Добрев приема, че то е създадено от човек с висока богословска култура и верен усет за принципите, върху които се гради християнското летоброене, и вероятно е дело на самия Константин Философ. Чрез направения анализ авторът защитава тезата за съществуването и на друга българска летописна ера с преизчисляване 5513. Съгласно тази летописна ера той реконструира възможното изчисление на 6 дати от българската история в периода 864–924 г. Това са: годината на покръстване на българите; годината на съставянето на *Учителното евангелие* на Константин Преславски; годината, в която в България е извършена Цар-Симеоновата редакция на богослужебните книги; годината, в която византийският император Лъв VI наема унгарските войски срещу България; годината, в която св. Наум изгражда своя манастир на Охридското езеро; годината, в която Симеон Велики достига Цариград и води преговори за мир с византийците. Темата е продължена през 1980 г. в статията „Още една дата по моравско-панонското летоброене на Константин-Кирил Философ“, където заключението е изведено и като наслов: „Св. Вацлав Чешки е убит на 2.VII.936 г.“ (с. 270). Статията представя идеята, че моравско-панонското летоброене, с което си служат Черноризец Храбър и авторът на *Пространното житие на Кирил*, се използва и от съставителя на т.нар. *Първа Вацлавска легенда* и че той е славянин (чех), глаголаш, работил през втората половина на X в. Следователно Кирило-Методиевата традиция е имала стари и дъл-

боки корени в Чешкото княжество при nasledниците на княз Борживой.

В статията „Текстологични проблеми на Климентовото творчество“ (1990 г.) Иван Добрев анализира текстовите успоредици между *Фрайзингенските откъси* и Климентовите *Поучение за апостол или мъченик* и *Наставление за празници* – един пример за тясната връзка на моравско-панонската славянска църква и западнохристиянската църковна традиция, възникнала по време на старобаварските християнски мисии сред славяните в Средна Европа. Тази традиция, пренесена в България през 886 г. от Кирило-Методиевите ученици, е неделима част от творбите на св. Климент, които са разпространени из целия източноправославен свят. След наблюденията над структурата на *Похвалното слово за Кирил в Севастияновия сборник*, където облажаванията на светеца са подложени на съществена обработка от по-късни преписвачи, Иван Добрев насочва интереса си към химнографските творби на старобългарския книжовник и неговата роля при превода на *Октоиха* („Климентовото химнографско творчество и октоихът“, 1993 г.). Той изследва съдържанието на *Октоиха*, преведен непосредствено след идването на Кирило-Методиевите ученици в Цар-Борисова България, когато споменът за славянското богослужение в среднодунавските земи е бил жив и непосредствен. Анализът му показва, че поместените в паметника химнографски творби са езиково и стилово съотносими с творчеството на Климент Охридски. Темата за Климентовата авторска идейна и стилистична система е продължена в статия под заглавие „Климент Охридски – автор на цикъл азбучни стихирни за Рождество Христово и за Богоявление“ (1995 г.).

През 1991 г. е написан текстът „Рашката писменост и българският правопис през Средновековието“, в който са изло-

жени коректно особеностите на сръбския рашки правопис и е изяснена връзката му с българския правопис през XII–XIII в. И днес изследването е основно за изучаването на този етап от историческия развой на сръбската и на българската писмена система. В него се третира въпросът за официалния български правопис и за характера на богослужебните книги, които след падането под византийска власт през 1018 г. и преди възобновяването на българската държавност и на Българската църква от Асеновци са лишени от държавническа подкрепа и архиерейска грижа. Въпреки че от това време няма запазени оригинални български ръкописи, статията показва, че особеностите на търновския правопис от края на XII в. и началото на XIII в. биха могли да се възстановят чрез сръбската рашка писменост от началото на XIII в., възникнала и развила се под непосредствено българско влияние, и по-точно по търновски образец. Това е възможно, тъй като в основата на рашкия правопис стои преславското старобългарско писмо, на което се гради и ранната търновска книжовна норма. Изследването е направено основно чрез изучаване на езиковите особености в *Мироточивото* и *Вълкановото евангелие* от XII в. в съпоставка с по-ранни и по-късни славянски писмени свидетелства.

Основна за българското историческо езикознание е статията „Произход и значение на старобългарския перфект“ (1973 г.). На базата на историческия произход и развой на суфикса *1 в отделните части на речта Иван Добрев изследва разликата между употребата на аорист и перфект в най-ранната българска писменост и дава свой отговор на въпроса старо, т.е. праславянско ли е перфектното значение на описателните форми (от класа *дълъ еси*), или появата им се свързва със старобългарската книжнина. Отговорът му е по-скоро в семантично-историческата

трактовка на старите заклинателни практики и тяхното функциониране, довели до положението на старобългарска почва основната разлика между аориста и изразите от класа *дълъ еси* все още да не е темпорална, а модална³.

В статията „Произход на старобългарското неопределително местоимение *нѣкъи*“ (1980), посветена на Любомир Андрейчин, е проучен проблем от славянската сравнително-историческа граматика. Иван Добрев разглежда произхода на *нѣ-* в старобългарските неопределителни местоимения и наречия. Въз основа на широк съпоставителен материал той достига до извода, че индоевропейският местоименен корен *kⁿ* (откъдето са *къто*, *чѣто*, *какѣ*, *сѣюзѣт цѣ*) в старобългарски език извън началото на преките и косвените въпроси е с изконно неопределително значение, което не зависи от околните думи. Следователно неопределителното значение на *нѣкъи*, *нѣчѣто*, *нѣкъдѣ* и т.н. не се дължи на частицата *нѣ*, която по произход всъщност е съкратена отрицателна форма на спомагателния глагол *бѣти* за 3л. ед.ч. (*нѣстѣ*). Не по-малко интересен е и произходът на широко употребимия днес съюз *че*, който не е засвидетелстван в старобългарския език и не се среща във всички български говори, нито пък в останалите славянски езици. Иван Добрев предлага неговият произход да се търси в повелителната форма за 2л. ед.ч. *чѣи* на глагола *чѣати*, на базата на неговата вмъкната в речта употреба, засвидетелствана в старобългарски и с успоредици в руския език. В среднобългарската епоха вмъкнатото *чѣи* се е съкратило в *чѣ* или *чѣ*

³ Тези идеи са по-широко развити в трудовете му „Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение“ (София, 1982 г.) и „Старобългарска граматика. Теория на основите“ (София, 1982 г.).

(с преглас на *λ* в *ъ* след меко *ч*), чийто наследник е новобългарското *че*⁴. Този анализ е поместен в първата от двете едноименни статии, избрани от съставителите, озаглавени „Из българската историческа лексикология“ (1979 г. и 1983 г.). В тези статии Иван Добрев превежда читателя през необятния свят на етимологията, интерпретирайки произхода и значението на лексеми като *зъдъница* ‘съд, направен от глина’, *бъбакъ* ‘памук’, *ае* ‘яйце’, *господа* ‘странноприемница’, *жельбаба* ‘костенурка’, *капъ*, *капиъ* ‘ножица’, нбг. *ръся* ‘газя росна трева’, съюза *ами*⁵.

Статията, посветена на Румяна Павлова („За руско-българските лексикални успоредици“, 2003), е за русизмите, проникнали в българския книжовен език след Освобождението – развой, обогатил българския език с нови думи и разширил културния хоризонт на българина. Процесът се е осъществил благодарение на изконната фонетична и словообразователна близост на двата езика. На базата на речниковото дело на Найдено Геров и на Стефан Младенов, на литературни и диалектни материали Иван Добрев анализира и съпоставя смисъла на някои руски заемки и същината на съответните им домашни думи, за да онагледя, че те, въпреки видимите езикови и лексикални сходства, биха могли да бъдат твърде различни по смисъл.

В сборника е поместена и статия за село Тешово – за историята на селището и за

произхода на неговото наименование („За името на село Тешово“, 1994). Селото е разположено в Южен Пирин, срещу северните склонове на Али Ботуш, и е едно от мървашките села, жителите на което са изкарвали прехраната си с добив и обработка на железни руди. Анализът показва, че Тешово е странстващ, преобразуван по народна етимология топоним, който е бил пренесен в Южен Пирин от преселници рудари преди XVII в., и че народната етимология играе много важна роля при изговора и тълкуването на местните имена.

В заключение трябва да се каже, че статиите на чл.-кор. проф. дфн Иван Добрев, поместени в представения сборник, се вместили хронологично между 1973 и 2012 г., или един близо 40-годишен период, който обхваща само част от творческия път на бележития учен. Те са били образец и вдъхновение за редица изследователи с интерес в различни области на медиевистичната наука. Неговите изследвания са в основата на редица научни публикации, обнародвани в национални и международни издания, посветени на българското минало. И в края трябва да благодарим на съставителите на този сборник, които отново въвеждат читателя в сложния и многопластов духовен свят на Иван Добрев – една безкрайна вселена от новаторски идеи, и да пожелаем на професора крепко здраве и творчески сили.

*Ива Трифонова,
Кирило-Методиевски научен център – БАН*

⁴ От *ч*ми произлиза и българският диалектен съюз *гаче* (= кога *ч*ми), засвидетелстван в родопски народни приказки.

⁵ В това отношение е емблематичен и трудът му: „Старинни народни думи“. София, 1987.